

47- Türkçe Sözlük'te Arapça kelimelerle kurulan birleşik sözlerin tasnifi**Sawsan ABU HANNOUD¹****APA:** Abu Hannoud, S. (2021). *Türkçe Sözlük'te Arapça kelimelerle kurulan birleşik sözlerin tasnifi. RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (25), 786-801. DOI: 10.29000/rumelide.1032532.**Öz**

Türkler ve Araplar zamanla ortak coğrafi ve dinî paylaşımlar neticesinde birçok alanda etkileşim yaşamıştır. Türkler ve Araplar arasındaki bu etkileşimin en önemli alanını da dil oluşturmaktadır. Buna bağlı olarak, Türkçeye Arapça kelimelerin geçişi ilk başta dinî terimler ile daha sonra neredeyse her alanda olmuştur. Bu doğrultuda Türkçede Arapça harf, edat, cümle, şibh-i cümle ve deyim de alıntılı olduğu görülmüştür. Türk dili tarihinde Arapça kelimeler Türkçenin ayrılmaz bir parçası olarak kullanılmış, daha ötesi Arapça kök ve edatlardan yeni kelimeler de türetilmiştir. Türetilen bu Arapça kelimeler arasında, Türkçe kökenli veya başka bir yabancı dilden alınan kelime ile Arapça kelimedenden oluşan birleşik sözler de bulunmaktadır. *Temlikname* ve *günâşık* kelimelerindeki gibi. *Temlikname* birleşik kelimesindeki *temlik* Arapça, *name* ise Farsçadır. *Günâşık* kelimesindeki de *gün* Türkçe, *âşık* ise Arapçadır. Araştırmacılar tarafından Türkçede bu tür birleşik sözler uğradıkları ses, anlam değişimi ve imla açısından incelenmiştir. Bu çalışmada ise Arapça alıntılarla kurulan birleşik sözlerin anlamları esas alınarak merkezlilik açısından tasnif edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla son baskı *Türkçe Sözlük'ten* derlenen Arapça kelime ve Türkçe veya yabancı kökenli kelimedenden oluşan birleşik sözlerin anlamları incelendikten sonra bu sözler *iç merkezli*, *dış merkezli* ve *hem iç merkezli hem dış merkezli* olarak tasnif edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Birleşik sözler, türetme, Arapça kelimeler, Türkçe Sözlük**Classification of compound words formed with Arabic words in *Turkish Dictionary*****Abstract**

Turks and Arabs have interacted in many areas because of common geographical and religious sharing over time. The most important part of this interaction between Turks and Arabs is language. Depending on this, the transition of Arabic words to Turkish was firstly in religious terms and then in almost every field. Hence, Arabic letters, prepositions, sentences, phrases and idioms are also cited in Turkish. In the history of the Turkish language, Arabic words have been an integral part of Turkish. Moreover, new words were derived with Arabic roots and prepositions. Among these Arabic words, there are also compound words which are consisting of Arabic words and others of Turkish or foreign origin words. As in words "Temlikname" and "Günâşık". In the compound word of temlikname, temlik is Arabic and name is Persian. In the word "Günâşık", gün "day" is Turkish, and âşık "lover" is Arabic. In Turkish, such compound words are examined in terms of sound, semantic change, and spelling. In this study, it is aimed to classify the compound words formed with Arabic citations in terms of centrality based on their meanings. For this purpose, after examining the meanings of the compound words which are consisting of Arabic words and others of Turkish or foreign origin words

¹ Dr. Öğr. Gör., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Dil Eğitimi Uygulama ve Araştırma Merkezi (Ankara, Türkiye), sawsan_abuhanod@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2378-2589 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 01.11.2021-kabul tarihi: 20.12.2021; DOI: 10.29000/rumelide.1032532]

which are in the last edition of Turkish Dictionary, these words had been classified as endocentric, exocentric and both endocentric and exocentric compounds.

Keywords: Compound words, word formation, Arabic words, Turkish Dictionary

Giriş

Türkçede alıntı kelimeler arasında en çok Arapçadan alınma sözler bulunmaktadır. Son baskı *Türkçe Sözlük*'te, 6512 Arapça kelimenin olduğu tespit edilmiştir (TDK 2019: 2674). Bu sayıdan hareketle Arapça ve Türkçe arasındaki dil etkileşiminin yoğun olduğu açıkça görülebilir. Türkçede, Arapça kelimelerin kullanımı Cumhuriyet döneminde azalmasına rağmen etkinlik derecesini hâlâ korumaktadır. *Türkçe Sözlük*'te tespit edilen 6512 Arapça kelimenin yanı sıra Arapça ekler ile birleşmiş Türkçe kelimeler de vardır. *Altun-i* gibi. Ayrıca Türkçede, Arapça kelimeler içeren bazı deyimler de kullanılmaktadır. *Ya herrü ya merrü* gibi. Ancak bu tür deyimlerdeki Arapça unsurlar ve kelimeler, ayrıyeten *Türkçe Sözlük*'te belirtilmemesine rağmen Arapça kelimelerin sayısı yüksektir.

19. ve 20. yüzyılda her alanda yaşanan hızlı gelişim, Türkçede yeni kelime türetme gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. O zaman da Türkler ilk olarak Arapça ile Farsça kelimelere ve unsurlara başvurmuşlardır. Hatta Arapça unsurlardan oluşan terkipler ve Arapçada olmayan ancak Arapça kabul edilen kelimeler bile türetilmiştir. Türklerin Arapçayı bu şekilde kullanmaları, onların Arapçayı ne kadar benimsediklerini ve iyi öğrendiklerini ortaya koymaktadır. Bazı Arapça kelimelerin (belediye gibi) Arapçadaki şu an kullanılan temel anlamlarının, Türkçeden geçtiği kanıtlanmıştır (Lewis, 2017: 307). Bazı kelimeler de Türkçede yeni kullanıldığı vezniyle (felaket kelimesi gibi) tekrar Arapçaya geçip Arapça sözlüklerde yer almıştır. Türklerin Arapçaya bir yabancı dil gözüyle bakmamalarının hem Türkçeyi hem de Arapçayı zenginleştirdiğini söylemek hiç de yanlış olmasa gerek.

Türkçede diğer dillerdeki gibi yeni kelime türetme, *örnekseme*, *kısaltma*, *ödüncleme* ve *birleştirme* gibi süreçler altında incelenebilir. Türkçede, eklemeler ve tamlamalar dilin özünü oluşturduğu için kelime türetmesinde *birleştirme* yöntemi de çok sık görülmektedir. Hatta *birleştirme* yöntemi Türkçenin sözcüklüğünü genişletmede en çok kullanılan yöntemlerden biridir (Eker, 2019: 322). *Türkçe Sözlük*'te genel anlamda “bir araya getirme” olarak kullanılan *birleştirme*, dilde, dilsel unsurları bir araya getirerek yeni kelimeler ve kavramlar türetmek anlamına gelmektedir. *Birleştirme* yönteminin sonucu olan *birleşik kelimenin* tanımı dilden dile farklılık göstermektedir. İngilizcede genel olarak Crystal (1997: 423), *birleşik kelimeyi* “Her biri bağımsız olarak kullanılabilen öğelerden oluşan bir dil birimi.” olarak tanımlamıştır. Fakat tanımdaki “öğeler”in kelime, kök veya ek olup olmadığı belli değildir.

Türkçede, Özel (1977), Banguoğlu (1986), Korkmaz (1992), Vardar (2002), Ergin (2009), Gülensoy (2015) ve Eker'in (2019) *birleşik kelime* tanımlarına bakıldığında, “yeni bir kavram karşılamak üzere iki veya daha çok kelimedenden oluşan söz birliği” olarak tanımlandığı görülür. *İhtiyaç*, birleşik sözlerin türetilmesine yol açan temel sebep olarak değerlendirilebilir. İster bilimsel alanlarda ister halk arasında ihtiyaç duyulduğu zaman dilde diğer kelimelere başvurularak *birleştirme* yöntemi ile yeni kelimeler türetilir. Bu kelimelerin bazılarının benimsenip birleşik bir kelime olduğu bile fark edilemeyebilir. Bazıları ise kullanılmadıkça unutulur ve yerine başka bir kelime kullanılır. Bu süreçte, birleşik sözler, dilde türetilmiş diğer kelimeler gibi ilk *anlık oluşum*, sonra *kuramsallaşma* ve en son *sözlükselleşme* aşamalarından geçmektedir.

Birleşik sözlerin *adlandırma*da da sık kullanıldığı görülmektedir. Mesela Arapçada eskiden birleşik sözler en çok yer adlarında kullanılmıştır. Yemen'deki şehrin adı *hadramevt* حَضْرَمَوْت (hadr حَضْر + mevt مَوْت gibi (Hezîm, 198: 2000). *Hadr* “gelmek, mevcut” demektir, *mevt* ise “ölüm” anlamında kullanılır. Bir rivayete göre *hadramevt* aslında bir adamın lakabıdır. Onun adı *‘Amir bin Kahtân*, o bir savaşa katıldığında (hadar) çok ölüm vakası (mevt) olduğu söylenmiştir. Böylece bu lakabı kazanıp sonradan kaldığı yerin ve kabilenin adı olmuştur². *Adlandırma*da Türkçede bitki adlarından örnek olarak *günâşık* (gün + âşık) “ayçiçeği” kelimesi verilebilir³. Birleşik sözler anlatılmak istenen nesnelere şekilleri, sesleri ve genel olarak özelliklerinden faydalanarak türetilir. Türkçede bunun yanında bazen esprili bir anlatımdan faydalanarak birleşik sözler türetilir (Aksan, 2005: 172). “Özenle yapılmış” anlamındaki *sinekkaydı* kelimesi gibi. Bu kelime “erkeklerin özenle yapılmış sakal tıraşı” için kullanılmaktadır. Aksan, “Bu sıfat oluşturulurken adeta bir imge söze dönüştürülmüş, bir sineğin kayacağı ölçüde iyi tıraş edilmiş bir yüz anlatılmıştır.” şeklinde açıklamaktadır (2005: 176). Birleşik sözler Türkçenin söz varlığını zenginleştirerek anlatım yollarını da genişletmiştir.

Türkçede birleşik sözleri tarihî metinlerde çokça görmek mümkündür. Mesela, *Divânü Lugâti't-Türk* dizininden şu örnekler verilebilir: *agan er*, *kart er*, *karakuş*, ve *karabaş* gibi (TDK, 2003). Türkçede birleşik sözlerin bazılarının ikisi Türkçe iken bazılarının ikisi de yabancı kökenli olabilmektedir. Bazıları ise biri Türkçe diğeri yabancı kökenlidir. İkisi Türkçe olan kelimeler *soğukkanlı* (soğuk + kanlı) gibi. *Mikrocerrahi* (Fr. mikro) + (Ar. cerrahi) ise ikisi yabancı kökenli kelimelere örnektir. Biri Türkçe diğeri yabancı kelimeden oluşan birleşik sözlerden de *günâşık* (Tr. gün) + (Ar. âşık) kelimesi gibi.

Türkçede Arapça kelimeler *ödüncleme* yoluyla alındıktan sonra bazıları kelime türetme sürecinde de kullanılmıştır. Arapça kelimeler *birleştirme* yoluyla Türkçe veya başka yabancı kelimelerle birleştirilerek yeni bir birleşik kelime olarak kullanılmıştır. Karaağaç'ın dediği gibi, “Alıntılar, bazen alıcı dilde, verici dilden daha geniş bir yaşama alanı bulabilirler.” (2017: 145). Bu durumun Türkçedeki Arapça alıntı kelimelerde de geçerli olduğu düşünülmektedir.

Türkçe Sözlük'te yaklaşık 2000 söz Arapça kelime ile ya da Arapça unsurla birleşmiştir. Bu çalışmada ise Arapça ve Türkçe ya da başka yabancı kelimeden oluşan birleşik sözler incelenecektir. Bu tür kelimeleri *iç merkezli* ve *dış merkezli* başlıklar altında tasnif edebilmek için ilk önce bu sınıflandırmalar kısaca açıklanacaktır. *Türkçe Sözlük*'te (2019) yaklaşık 180 Arapça kelime ile kurulan birleşik söz tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada bütün kelimeleri incelemek zor olacağı düşünülerek örnek 25 kelime çalışmamıza dahil edilmiştir.

1. İç ve dış merkezlilik çerçevesinde birleşik sözler

Birleşik sözler anlamsal, yapısal ve sesbilgisel açılarından incelenmiştir. Bu doğrultuda farklı tasniflere tabi tutulmuş ve çeşitli alt başlıklara ayrılmıştır. Semantik olarak birleşik sözlerin anlamları değişip değişmediği ve ifade ettiği anlamın birleşik sözlerle ilişkisi üzerinde incelemeler yapılmıştır. Morfolojik olarak ise birleşik sözlerin ekle oluşup oluşmadığı, öbek ile arasındaki ayrımlar gibi konular üzerinde farklı görüşler öne sürülmüştür. Fonetik açısından birleşik sözler, birleştirme sürecinde yaşadığı ses kaynaşması, türemesi ve tonlulaşma gibi konular üzerinden incelenmiştir.

2 *Hadramevt* kelimesiyle ilgili bilgiler *Mu'cemu'l-Yâkût el-Hamevî* çevrimiçi sözlüğünden ulaşılmıştır. Erişim adresi: <http://arabiclexicon.hawramani.com/?p=139852#f26561>.

3 Aynı bitki için *günebakan*, *gündöndü*, *ayçiçeği* şeklinde farklı birleşik adlar kullanıldığı gibi meyvesine de ayçekirdeği dendiği malumdur.

Bloomfield, birleşik kelimenin oluştuğu kelimelerin arasındaki ilişkiye göre birleşik kelimeleri *iç merkezli* ve *dış merkezli* olarak iki başlık altında sınıflandırmıştır. (1933: 235). Bu tasnifte kelimelerin anlamı esas alınmıştır. Hatta bu tasnif birleşik sözler için anlamsal açıdan temel bölümlerden biridir (Bauer, 64: 2017). İki kelimedenden oluşan birleşik sözlerin bazılarında, kelimelerin biri *temel* kelime diğeri ise *niteleyici* sayılmaktadır. *Temel*, “hem konuşmanın bir bölümünü hem de bir bütün olarak birleşik kelime tarafından belirtilen anlamsal türü belirlemeye yarayan unsurdur.” (Lieber, 2009: 46) *Temel* unsuru içeren birleşik sözlere *iç merkezli* sözler denir. Söz gelişi; *sivrisinek* (sivri + sinek) birleşik sözünde *sinek* kelimesi *temel* kelimedir. *Sivri* kelimesi ise *sinek* kelimesini tanımlayan *niteleyici* kelimedir.

Genelde *iç merkezli* birleşik sözlerin anlamları, birleşik sözünü oluşturduğu kelimelerin anlamlarından tahmin edilebilir. *Temel* unsuru ile beraber olduğu kelime (niteleyici), *temel* unsurunun özelliğini (sıfat) veya türünü anlatmaktadır. Mesela, *beyazsinek* birleşik sözüne baktığımızda *beyaz* kelimesinin sineğin rengini işaret ettiğini görebiliriz. *Zeytinyağı* kelimesinde *zeytin* kelimesi yağın türünü belirtmiştir.

Temel unsuru olmayan birleşik sözler *dış merkezli* olarak adlandırılır. *Dış merkezli* kelimelerde *temel* unsuru olmadan birleşik sözünün oluşturduğu iki kelimenin farklı bir anlam kazanarak benimsendiği görülmektedir. Mesela; *delikanlı* (deli + kanlı) kelimesinden oluşan *deli* ve *kanlı* kelimelerinin niteledikleri nesne (kişi, kimse, erkek) bulunmamaktadır. Ancak bu kelime “çocukluk çağından çıkmış genç erkek / sözünün eri, dürüst, namuslu (kimse)” anlamlarında kullanılır.

Dış merkezli birleşik sözlerin anlamlarının genellikle, birleşik sözün oluşturduğu kelimelerden tahmin edilmesi pek mümkün değildir. *Dış merkezli* kelimeler adeta *eksiltmeye* uğramışlardır. Çünkü *dış merkezli* birleşik sözün anlamı eğer bilinmiyorsa, anlamına ulaşılabilmesi için dışarıda olan *temel* unsuruna ihtiyaç duymaktadır. Mesela, *cumhuriyet* kelimesinin anlamlarından biri “cumhuriyet altını”dır. Tabii *eksiltme* yoluyla *cumhuriyet altını* şeklinden sadece *cumhuriyet* kelimesi ile ifade edilebilir. Ancak okuyan / konuşan, bunu bilmeyen biri için *cumhuriyet* kelimesi ile birlikte *altın* kelimesini kullanarak anlatabilir. Aynı şekilde *dış merkezli* olan *hoşsohbet* birleşik kelimesindeki gibi. *Hoşsohbet insan* şeklinde kullanılırsa *temel* unsuru olan *insan* kelimesinden hareketle *hoşsohbet* kelimesinin anlamı sezilebilir. Ancak *insan* kelimesi olmadan *hoşsohbet* kelimesi “güzel sohbet” olarak algılanıp başka anlamda anlaşılır ve *iç merkezli* durumunda da bulunmuş olur. Unutulmamalıdır ki tüm *iç merkezli* birleşik sözlerin hemen anlaşılabilirdiği veya tüm *dış merkezli* birleşik sözlerin hiç anlaşılmadığı kati bir durum söz konusu değildir. Sarı, öğeler arasında doğrudan bir anlam ilişkisi içermeyen ancak aralarında sezilebilir bir ilişkisi olan birleşik sözleri *yarı merkezli birleşikler* başlığı altında tasnif etmeyi tercih etmiştir (2016: 209).

Bazı birleşik sözlerin, *dış* ve *iç merkezli* olduğu, kelimenin anlamlandırma yönünden belirlenebilir. Bazen de bakılan taraftan hem *iç* hem *dış* olma imkânını taşıyabilir. Mesela, İngilizcede, *blue-bottle* kelimesi harfen “mavi şişe” demektir. Ancak “mavi şişeye benzeyen bir böcek” anlamında kullanılır. Bloomfield bu birleşik kelimeye eğer böceği şişe gibi sayarsak o zaman *iç merkezli* diye belirtir. Fakat eğer şişe sadece böceğin bir parçası olarak görülürse o zaman *blue-bottle* kelimesi *dış merkezli*dir (1933: 236). Ayrıca Bauer'in, *dil ve sosyal değişiminden dış merkezli bileşiği* olarak belirttiği *dış merkezli* birleşik sözlerin beşinci türünde, bazı birleşik sözlerin, kişilerin anlamlandırdıkları şekle göre hem *dış* hem *iç merkezli* olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. İngilizcede bu kelimelerden biri *blackberry* “böğürtlen” kelimesidir. Bauer, *blackberry* (black: siyah + berry: dut) teknik ve bilimsel olarak bir meyve türü olan dut değildir. Dolayısıyla ona bir meyve olarak bakıldığından *dış merkezli* olur. Ancak bazıları *blackberry*'i bir dut tabağında bir dut çeşidi olarak görse o zaman *blackberry*, *iç merkezli* şeklinde ifade

eder (2017: 67-68). Kişiden kişiye ve zamandan zamana kelimeyi anlamlandırmakta farklılık gösterildiği sürece anlam alanında kelimeleri tasnif etmek bu tür belirsiz durumlar oluşturabilir. Bizim çalışmamızda *Türkçe Sözlük*'te yabancı kökenli olarak derlenen kelimeler incelenirken, bazı kelimelerin iki farklı anlama sahip olup birinci anlamına göre değerlendirildiğinde *iç merkezli*, ikinci anlamına bakıldığında ise *dış merkezli* olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla *iç merkezli* ve *dış merkezli* tasniflerin yanında *hem iç merkezli hem dış merkezli* tasnifin de eklenmesi uygun görülmüştür.

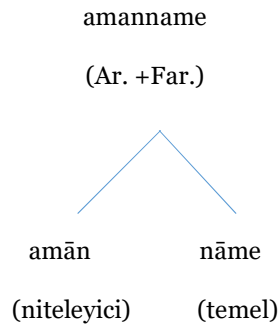
Dış ve *iç merkezli* başlığı altında yine alt tasnifler de bulunmaktadır. Mesela, *Scalise* ve *Bisetto*, *niteleyici*, *sıralı* ve *tümleyen dış* ve *iç merkezli birleşik sözler* olarak tasnif etmişlerdir (2005: 10). Bu tasnifin kapsamlı olduğu söylenebilir. *Türkçede Birleşik Sözcükler (İsimler)* adlı tezde, Türkçedeki kelimeler de *Scalise* ve *Bisetto*'nun tasnifleri esas alınarak sınıflandırılmıştır (Çürük, 2017: 95-121). Ancak bu tasnifler daha uzun bir çalışma gerektirdiği için bizim çalışmamıza dahil edilmeyecektir. Bundan dolayı çalışmada Türkçede Arapça ile birleşen yabancı kelime birleşik sözlerin *temel* unsurunun olup olmadığına göre *iç* ve *dış merkezli* tasnifler altında açıklanmıştır. Ayrıca kelimelerin anlamlarından hareketle bazı kelimelerin hem *iç merkezli* hem *dış merkezli* olabildiği tespit edilmiş ve o tür kelimeler *hem iç merkezli hem dış merkezli* tasnifi altında izah edilmiştir.

2. *Türkçe Sözlük*'te Arapça kelimelerle ile kurulan birleşik sözler

Bu bölümde *Türkçe Sözlük*'te Türkçe veya başka bir yabancı kökenli kelime ile birleşen Arapça asıllı kelimelerin oluşturduğu sözler incelenecektir. Aşağıda verilen birleşik sözler, bir ses olayı ve ek almaksızın bir araya gelerek teşekkül etmiş sözlerdir. Arapça ile birleşen kelimelerin çoğu Farsçadan alınmadır. Seyrek olsa da Arapça ile birleşen Fransızca ve İngilizce kelimeler de bulunmaktadır.

Birleşik sözler tasnif edilirken her bir sözün Türkçede ayrı olarak kullanıldığı zaman Türkçedeki anlamına bakılmıştır. Ayrı olarak kullanılmıyorsa kelimenin asıl anlamına ve birleştiği kelimeyle arasındaki ilişkisine göre değerlendirilmiştir. Arapça, Farsça ve Türkçe arasındaki dil farklılıklardan dolayı bazı kelimeler ses ve görev değişikliğine uğramıştır. Bu tasnifte kelimelerin uğradığı ses ve görev değişiklikleri göz ardı edilerek kelimeler, Türkçe kelimeler olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca çalışmada bitişik olarak yazılan birleşik sözler tercih edilmiştir.⁴

2.1. İç merkezli birleşik sözler

Türkçe Sözlük'te *amanname* “İslam devletlerinde düşmana güvenlik içinde olduğunu bildirmek üzere verilen belge” demektir. Arapçada *aman* “güven” anlamında kullanılır. Farsçada *name* “mektup, yazı”

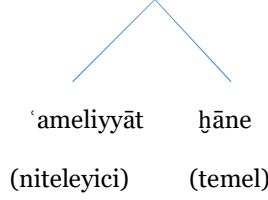
⁴ Arapça kelimelerin anlamları, çevrimiçi olarak Almaany sözlüğünde araştırılmıştır. Erişim adresi: <https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/>. Türkçe kelimelerin anlamlarına da çevrimiçi olarak *Türkçe Sözlük*'e bakılmıştır. Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>

demektir (1952: 645). *Aman* kelimesi, *temel* unsuru olan *name* kelimesini niteleyerek, bir türde (*aman name*) sınırlandırmıştır. Türkçede *çocuk kitabı* ve *ders kitabı* birleşiklerindeki gibi.

Türkçede iç merkezli olarak *amanname* kelimesine benzeyen kelimeler de vardır. *Bahname*, *beyanname*, *celpname*, *davetname*, *ehliyetname*, *emirname* vb.

ameliyathane

(Ar. +Far.)

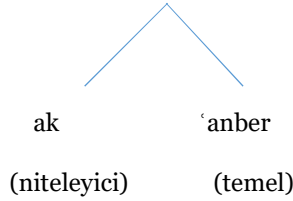

Türkçe Sözlük'te *ameliyathane* için “hastanelerde hastaların ameliyat edildiği özel bölüm” manası verilmiştir. Arapçada *ameliyat* “operasyon”, Farsçada *hane* “ev, mesken, saray” anlamlarında kullanılır (Kanar, 1952: 252). *Ameliyat* kelimesi, *hane* kelimesini belirterek hanelerin biri olarak ifadesini vermektedir. Farsçada *ameliyathane* birleşik sözüne benzeyen kelimeler de vardır. Mesela, *şerbethane* “içki mahzeni” (Kanar, 1952: 383), *şifahane* “hastane” (Kanar, 1952: 386) ve *şîrekane* “haşhaş salgısı içilen yer, meyhane” (Kanar, 1952: 395) gibi.

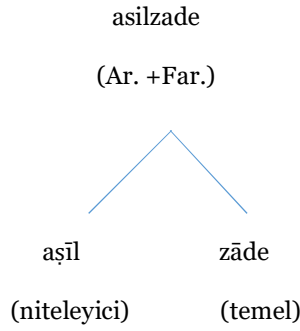
Türkçede, Farsça *hane* kelimesi ile birleşen kelimelerden *fakirhane*, *fetvahane*, *gusülhane*, *gasilhane*, *halvethane*, *hapishane* vb. de vardır.

akamber

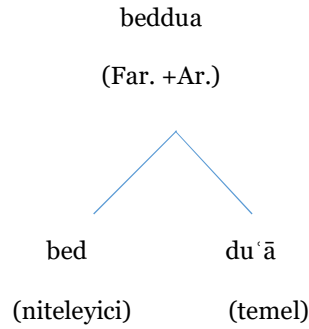
(Tr. +Ar.)

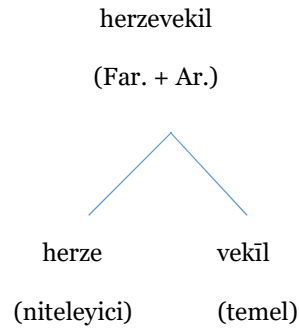
Akamber, *Türkçe Sözlük*'te “özellikle amber balığının bağırsaklarından çıkarılan, kül renginde, yapışkan, bükülgen ve misk gibi kokusu olan bir taş / sıcak ülkelerde yetişen bir ağaçtan elde edilen katı, güzel kokulu reçine” demektir. Türkçe *ak* “beyaz, temiz, dürüst” anlamlarında kullanılır. Arapça *amber* ise “güzel kokulu madde” demektir. *Amber* kelimesi tek olarak Türkçede “amber balığından çıkarılan güzel kokulu, kül renginde bir madde / güzel kokulu bazı maddelerin ortak adı” demektir. Bu anlamlardan hareketle *akamber*, *amber*'in bir alt türü olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla *amber*, *temel* unsuru, *ak* kelimesi ise niteleyici olarak değerlendirilmektedir.

Türkçe Sözlük'te *asilzade* "soylu" demektir. Arapça *asil* "soylu, asaletli" anlamında kullanılır. *Zade* ise Farsçada "oğul" demektir (Kanar, 1952: 325). *Asilzade* birleşik kelimesinde, *zade* kelimesi *temel* unsuru, *asil* kelimesi ise niteleyici olarak değerlendirmektedir. Farsçada *asilzade* birleşik sözüne benzeyen sözler de vardır. *Ocakzade* "soylu, asil" ve *bozorgzade* "asil" (Kanar, 1952: 104) gibi.

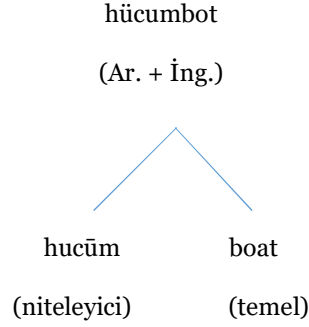
Türkçe Sözlük'te *beddua* "birinin kötü duruma düşmesini gönülden isteme⁵, ilenme, ilenç, kargış" demektir. Farsça *bed* "kötü" anlamındadır (Kanar, 1952: 95). Arapça *dua* Türkçedeki anlamıyla aynıdır. *Bed* kelimesi *dua* kelimesini nitelendirmektedir.

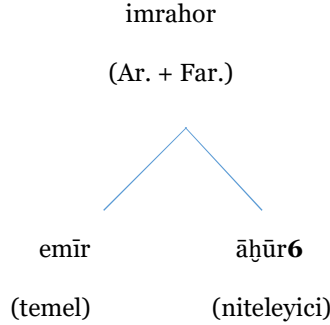
Türkçe Sözlük'te *herzevekil* "kendisini ilgilendirmeyen işlere karışan (kimse) / saçma sapan, gereksiz konuşan (kimse)" demektir. Farsçada *herze* "boş, yararsız, saçma, avare" anlamında kullanılır (Kanar, 1952: 688). *Vekil* ise Arapçada, *Türkçe Sözlük*'teki "birinin, işini görmesi için kendi yerine bıraktığı veya yetki verdiği kimse" anlamıyla aynıdır. Farsçada *herzevekil* kelimesine benzeyen birleşik kelimeler de vardır. Mesela, *herzederây* "boş konuşan, saçmalayan" ve *herzekâr* "faydasız işler yapan" (Kanar, 1952:

5 Ashında tanım "gönülden isteme" ile kalmayıp sözle ifade etme şeklinde olmalıdır: "Birinin kötü duruma düşmesini gönülden isteyerek söyleme, dile getirme." gibi. Sonraki kelime karşılıkları da malum olduğu üzere sözlüdüdür.

688) gibi. Türkçede bu birleşik sözlerin etkisinden hareketle *herzevekil* kelimesi türetilmiş olabilir. *Herzevekil* kelimesindeki *herze* kelimesi *vekil* kelimesini nitelendirmektedir.

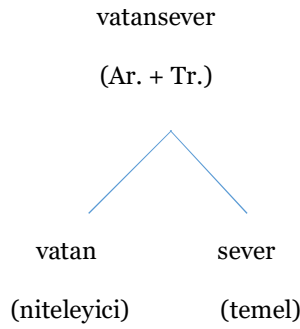

Türkçe Sözlük'te *hücumbot* için “görevi saldırmak olan, torpidolarla donatılmış, keşif ve karakol görevlerini de yapan, çok hızlı, küçük savaş gemisi” tanımı verilmiştir. *Hücum* Arapçada “saldırmak” anlamında kullanılır, Türkçeye de böyle geçmiştir. İngilizcede *bot* (boat) ise “gemi, vapur, sandal, yat gibi tekne” demektir (Redhouse, 2012: 161). *Hücum* (niteleyici) kelimesi *bot* (temel) kelimesi ile birleştirilerek botların bir alt türünü ifade etmektedir.

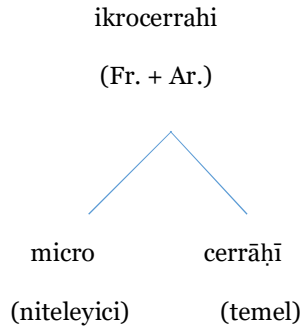

Türkçe Sözlük'te *imrahor* “padişah ahırlarına ve onlarla ilgili gereçlere bakmakla görevli kimse” demektir. Arapçada *emîr* “başkan, önder, prens, sorumlu”, *âhûr* ise Farsçada “ahır” anlamında kullanılır (Kanar, 1952: 18). Farsçada *imrahor* kelimesine benzeyen *mîrâhor* kelimesi de vardır. *Kubbealtı* sözlüğünde bu kelimenin Far. *emir-i ahûr*'dan dönüştüğü yazılmıştır. Bu kelime *temel* unsur sol taraftadır. Türkçede bu duruma rastlamak neredeyse mümkün değildir. Fakat bu birleşik kelimenin yabancı kökenli kelimelerden oluşması ve Farsça mantığına göre türetildiği değerlendirildiği için *temel* unsurunun solda olması normaldir. Türkçede *imrahor* kelimesini “ahır sorumlusu” olarak okuduğumuzda “sorumlu” anlamındaki *emîr* kelimesinin *temel* unsuru olduğu daha net görülebilir.

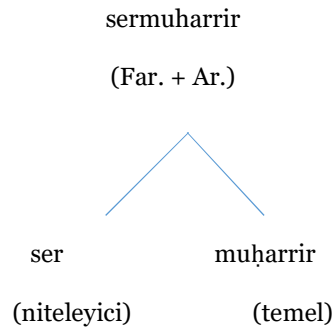
6 Kamus-ı Türkî'de *ahır* kelimesinin aslı Türkçe olup Farsçaya geçtiği belirtilmiştir (2015: 36). O hâlde *imrahor* birleşik sözü (Arapça ve Türkçe) kelimelerden oluşmaktadır.

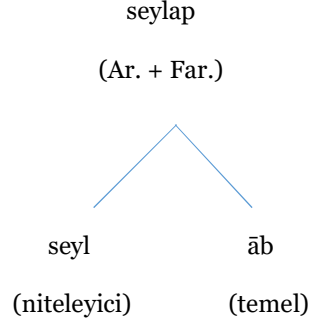
Türkçe Sözlük'te *vatansever*'e "yurtsever" anlamı verilir. *Temel* unsuru fiil veya fiilden türetilmiş olan birleşiklerde, niteleyici bir nesne olarak görülür (Lieber, 2009: 48). Yani *vatansever* kelimesinde *vatan* (nesne), *sever* (fiil, sıfat fiil) olur. Bunun yanında *vatan* kelimesi, *temel* unsuru olan *sever* kelimesinin bir niteleyicisidir. Türkçede *vatansever*, Farsçadaki *vatanperver* (Arapça + Farsça) yapısından *vatansever* şeklinde dönüştürülmüştür.

Mikrocerrahi Türkçe Sözlük'te "mikroskop altında çok özel araçlarla yapılan ameliyat" demektir. Fransızca *mikro* kelimesinin anlamı Türkçedeki ile aynıdır (Yıldız, 1997: 748). Arapça *cerrahi* ise "ameliyat yapan doktor" anlamındaki *cerrah* kelimesine mensuptur. Ancak *cerrahi* şeklinde Türkçedeki gibi kullanılmamaktadır. *Kamus-ı Türkî*'de *cerrahi* kelimesinin Arapça "yara ile ilgili" anlamında kullanılan *cirâhî* kelimesi ile aynı olduğu ve Türkçede *cerrâhî* şeklinde okunmasının yanlış olduğu açıklanmıştır (2015: 178). *Cerrahi* kelimesi Farsçada da bu vezinde kullanılmaktadır. *Cerrahi* kelimesi Farsçadaki gibi "ameliyat" anlamında kullanıldığı farz edilerek bu birleşik kelimenin iç merkezli (mikro 'niteleyici' + ameliyat 'baş') olduğunu söylemek mümkündür. Bu doğrultuda *mikro* kelimesi, *temel* unsuru olan *cerrahi* kelimesini nitelendirmektedir.

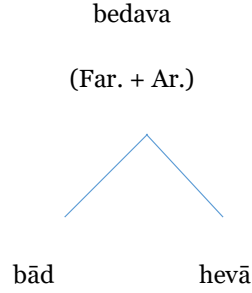

Türkçe Sözlük'te *sermuharrire* "başyazar" demektir. Farsçada *ser* "baş" (Kanar, 1952: 348), Arapçada *muharrire* "yazar, editör" anlamında kullanılır. *Ser* kelimesi, *temel* unsuru olan *muharrire* kelimesini nitelendirmektedir. Türkçede *sermuharrire* kelimesine benzeyen *sermürettip* ve *sertabip* kelimeleri de vardır.

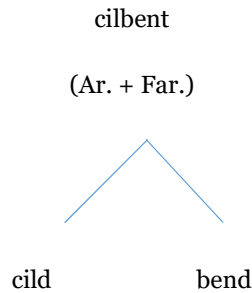

Türkçe Sözlük'te *seylap* "su baskını, taşma, taşkın, feyezan" demektir. Arapça *seyl* "su baskını", Farsçada *âb* "su" anlamında kullanılır. Farsçada *seylap* birleşik olarak da kullanılmaktadır (Kanar, 1952: 375). *Seylap* birleşik kelimesi, Farsçada kullanıldığı şekilde ve anlamda Türkçede de kullanılmaktadır. *Seylap* birleşik kelimesinde *seyl* kelimesi, *âb* kelimesini nitelendirmektedir.

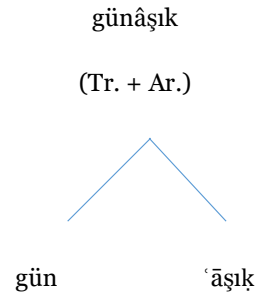
2.2. Dış merkezli birleşik sözler

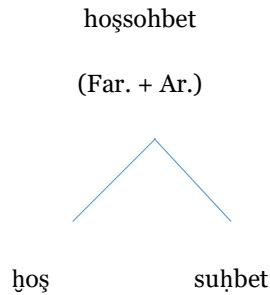
Türkçe Sözlük'te *bedava* kelimesi, "karşıksız, parasız, emeksiz, caba, çok ucuz" şeklinde anlamlandırılmıştır. Farsçada *bad* "rüzgâr, yel, hava vb." (Kanar, 1952: 86), Arapça *hava* "rüzgâr, yel" anlamında kullanılır. Türkçede bu iki kelime birleşerek yeni anlam kazanmıştır. *Bedava* birleşik kelimesinde *temel* unsur bulunmamaktadır. *Bed* ve *hava* kelimelerinin "boşluk" anlamını verdiğinden ikisi beraberken Türkçede yeni anlamlar kazanmıştır. *bed* ve *hava* kelimesi başka (dış) bir *temel* unsuru nitelendirmektedir.

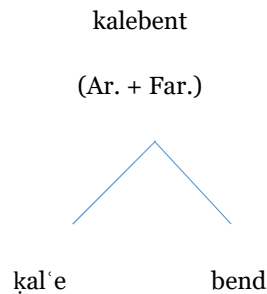
Cilbent için *Türkçe Sözlük*'te "klasör" anlamı verilmiştir. Arapçada *cild* kelimesi "deri", Farsçada *bend* kelimesi ise "bağ, ip, mafsals vb." demektir (Kanar, 1952: 113). *Kubbealtı* sözlüğünde *cilbent* kelimesi, "cilbentlerin, içindekilerin daha iyi korunması için üst ve yan taraflarına tutturulan şeritlerle bağlandığı da olurdu" şeklinde kullanılmıştır. Türkçede *cilbent* adında kullanılan klasör, metalinden ve bağlama şeklinden esinlenerek "deri" anlamında *cilt* ve "bağ" anlamında *bend* kelimesi ile birleştirilerek türetilmiştir. Bu iki kelime arasında anlamsal bir bağlantı bulunmadığı için *dış merkezli* tasnif altında değerlendirilmektedir.

Türkçe Sözlük'te *günâşık* için verilen mana "ayçiçeği"dir. Eski Türkçede *kün* "güneş" anlamında kullanılmıştır. Türkçede *gün* ve *âşık* kelimeleri ayrı olarak farklı anlamlarda kullanılırken birleştiğinde, *günâşık* bitkisinin güneşi seven bir bitki olması özelliğinden esinlenerek yeni anlam kazandığı değerlendirilmektedir. *Gün* ve *âşık* kelimesi başka (dış) bir *temel* unsuru nitelendirmektedir.

Türkçe Sözlük'te *hoşsohbet* "güzel ve tatlı konuşan (kimse)" anlamı verilmiştir. Farsçada *hoş* "hoş, güzel, iyi" (Kanar, 1952: 267), Arapçada *sohbet* ise "arkadaşlık" anlamında kullanılır. *Hoş* ve *sohbet* kelimeleri başka bir *temel* unsuru tavsif etmektedir.

Türkçe Sözlük'te *kalebent* "kale dışına çıkmamaya hüküm giyen suçlu" şeklinde tanımlanan kelimenin yapısı, Arapça+Farsça şeklindedir. Arapça *kale* kelimesi Türkçedeki anlamıyla aynıdır. Farsçada ise

bend “bağ, ip, mafsals vb.” demektir (Kanar, 1952: 113). *Kale* ve *bend* kelimeleri başka (dış) *temel* unsuru nitelendirmektedir.

muhayyersümbüle

(Ar. + Far.)

muhayyer

sunbule

Muhayyersümbüle Türkçe Sözlük'te “klasik Türk müziğinde bir makam” şeklinde açıklanmış. Arapçada *muhayyer* “seçmekte hür, kendi iradesiyle hareket edebilen”, Farsçada *sümbüle* “başak” (Kanar, 1952: 369) anlamında kullanılır. *Muhayyer* ve *sümbüle* kelimeleri arasında anlamsal bir bağlantı bulunmamaktadır. İkiisi asıl anlamlarından farklı anlamda kullanılmaktadır. Ayrıca bu iki kelime birleşip başka (dış) bir *temel* unsuru nitelendirmektedir.

nalbant

(Ar. + Far.)

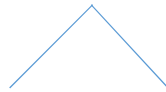
na'l

bend

Türkçe Sözlük'te *nalbant* “hayvanların ayağına nal çakan kimse” demektir. Arapça *nal* kelimesi *Türkçe Sözlük*'teki “at, eşek, öküz vb. yük hayvanlarının tırnaklarına çakılan, ayağın şekline uygun demir parçası” anlamıyla aynıdır. *Bend* ise Farsçada “bağ, ip, mafsals vb.” demektir (Kanar, 1952: 113). *nalbant* kelimesi Farsçada da kullanılmaktadır (Kanar, 1952: 656). Bu birleşik söz, hayvanların ayağına nalı yani özel bir çivi olan mihî çakarak rapteden kimsenin yaptığı işten esinlenerek türetilmiştir. *Nal* ve *bend* kelimeleri başka (dış) bir *temel* unsuru nitelendirmektedir.

neveser

(Far. + Ar.)

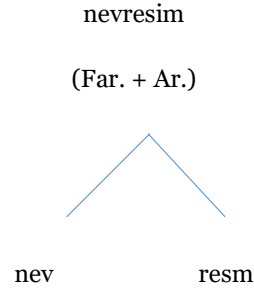

nev

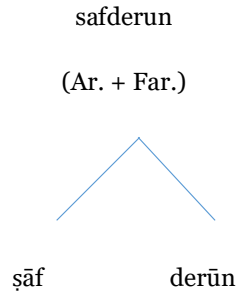
eşer

Türkçe Sözlük'te “klasik Türk müziğinde birleşik bir makam” şeklinde açıklanır. Farsçada *nev* “yeni, taze, vb.” (Kanar, 1952: 463), Arapçada *eser* “iz, belirti” anlamında kullanılır. *Nev* ve *eser* kelimeleri,

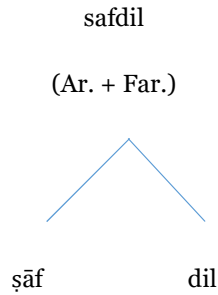
Türkçede birleşerek yeni anlam kazanmıştır. Ayrıca bu iki kelime birleşip başka (dış) bir *temel* unsuru vasıflandırmaktadır.

Türkçe Sözlük'te *nevresim* için “torba biçiminde dikilmiş, yorgana geçirilen kılıf” tanımı verilmiştir. Farsçada *nev* “yeni, taze, vb.” (Kanar, 1952: 663), Arapça *resm* “çizim, iz” anlamlarında kullanılır. *Neveser* ve *nevresim* kelimeleri “yeni eser” ve “yeni resim” anlamlarında kullanılsaydı *iç merkezli* olurdu. Fakat iki kelime arasında anlamsal bir bağlantı bulunmadığı için *dış merkezli* tasnif altında değerlendirilmektedir.

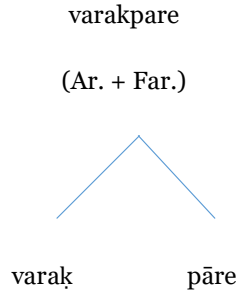
Safderun kelimesine *Türkçe Sözlük*'te “kolayca aldatılan, saf” şeklinde mana verilmiştir. Arapça *saf* “katkısız, halis”, *derun* ise Farsçada “iç, orta, dahil” anlamlarında kullanılır (Kanar, 1952: 283). *Saf* ve *derun* kelimesi, başka (dış) bir ögeyi nitelendirmektedirler.

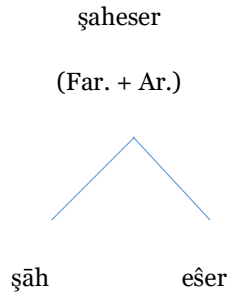
Türkçe Sözlük'te *safdil* “kolayca aldatılan, saf (kimse)” demektir. Arapça *saf* “katkısız, halis”, Farsçada *dil* “yürek, iç, karn, can” (Kanar, 1952: 290) anlamlarında kullanılır. Bu birleşik kelime Farsçadan alıntılanmıştır. *Saf* ve *dil* kelimeleri birleşerek başka (dış) bir unsuru nitelendirmektedir.

2.3. Hem iç hem dış merkezli birleşik sözler

Türkçede Arapça kelime ile kurulan bazı birleşik sözler birden fazla anlamda kullanılmaktadır. Bu durumda *iç* veya *dış merkezli* olarak tasnif edebilmek için birleşik kelimenin anlamları, oluştuğu kelimelerin anlamlarından doğrudan çözülebiliş çözülemediğine ve *temel* unsurunun olup olmadığına bakılarak tasnif edilebilir. Ancak bazı birleşik sözlerin anlamlarından birine göre değerlendirildiğinde *iç merkezli*, diğer bir anlama göre değerlendirildiğinde ise *dış merkezli* olduğu tespit edilmiştir. Buna bağlı olarak bu bölümde *Türkçe Sözlük*'teki *çok anlamlılık* durumundan dolayı hem *iç* hem *dış merkezli* tasnif edilebilen kelimelerden örnek verilmiştir.

Türkçe Sözlük'te *varakpare* “kâğıt parçası” ve “mektup, name” demektir. Arapça *varak* “yapraklar”, *pare* “parça, bölüm” (Kanar, 1952: 127) anlamında kullanılır. Bu kelimenin “kâğıt parçası” anlamına bakıldığında *iç merkezli* şeklinde tasnif edilebilir. *Pare* kelimesi *temel* unsuru ve *varak* kelimesi niteleyici, ancak “mektup, name” anlamı değerlendirildiğinde, *varak* ve *pare* kelimelerinin arasındaki anlam ilişkisi olmadığı değerlendirilerek *dış merkezli* tasnif altında yer verilmiştir.

Türkçe Sözlük'te *şaheser* kelimesinin iki anlamı vardır; birincisi, “kendi türünde mükemmel olan, üstün ve kalıcı nitelikte eser, başyapıt, başeser”, ikincisi ise “değeri üstün olan, üstün nitelikli” şeklindedir. *Şaheser* kelimesinin birinci anlamına bakıldığında *iç merkezli* olduğu anlaşılabilir. *Eser* kelimesi *temel* unsuru ve *şah* ise niteleyici olarak değerlendirilebilir. Ancak *şaheser* kelimesinin “değeri üstün olan, üstün nitelikli” anlamı ile düşünüldüğünde *eser* kelimesinin artık *temel* unsuru olmadığı anlaşılır. Mesela *şaheser bir işlem* denir. Burada *eser* kelimesi *şah* kelimesi ile cümlede başka bir *temel* unsuru tavsif etmektedirler.

Sonuç

Türkçenin ayrılmaz bir parçası olan Arapça kelimeler, Türkçede kelime türetme sürecinde diğer Türkçe kelimeler gibi başka kelimelerle birleşerek yeni kullanım alanları oluşturmuştur. Bu çalışmada *Türkçe Sözlük*'ün son baskısında yer alan Türkçe veya yabancı kelime ile birleşen Arapça kelimeler, *merkezlilik*

açısından *iç merkezli*, *dış merkezli* ve *hem iç hem dış merkezli* başlıklar altında incelendikten sonra şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. *Türkçe Sözlük*'te Türkçe veya yabancı kelime ile birleşen Arapça sözlerin sayısı yaklaşık 180'dir.
2. Türkçede Arapça kelimelerle birleşen kelimelerin çoğu Farsçadır.
3. Bazı birleşik sözlerin, Türkçede değil, Farsçada türetilip Türkçeye geçtiği ihtimali araştırılmalıdır. Bazı kelimeler ise Farsçadaki birleşik sözlere benzetilerek Türkçede türetilmiştir.
4. Türkçede genelde *iç merkezli* Arapça ve yabancı kelimedenden oluşan birleşik sözlerde, Türkçedeki kelimeler gibi, *temel* unsur sağda bulunmaktadır. Fakat bazı birleşik sözler Türkçeye Farsçadan geçtiğinden dolayı seyrek olsa da bu sözlerde *temel* unsur solda olabilmektedir.
5. *Birleşik sözlerin* çok anlamlı olması, bir anlamına göre *iç merkezli*, diğer anlamına göre ise *dış merkezli* olarak tasnif edilme durumunu ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla bir *birleşik kelime* hem *iç merkezli* hem de *dış merkezli* şeklinde sınıflandırılabilir.

Son olarak Türk dili tarihinde Arapça ve Farsça gibi iki yabancı dilden kelime almak ve bu alıntılardan yeni sözler türetmek Türkçeyi zenginleştirmiştir. Bu durumun Türkçeyi keyif verici bir zenginliğe ve hayret edici anlamlar dünyasına ulaştırdığını söylemek mümkündür.

Kısaltmalar

Ar. Arapça

Far. Farsça

Fr. Fransızca

haz. hazırlayan

İng. İngilizce

s. sayfa

S. sayı

TDK Türk Dil Kurumu

Tr. Türkçe

Yay. yayımlayan

Kaynakça

Akalın, Ş. vd. (2019). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Aksan, D. (2005). *Türkçenin Zenginlikleri İncelikleri*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Ayver, İ. (2011). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları. Erişim adresi: <http://lugatim.com/>.

Banguoğlu, T. (1986). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Bauer, L. (2017). *Compounds And Compounding*. New York: Cambridge University Press.

Bisetto, A. & Scalise, S. (2005). Classification of Compounds. *Linguee Linguaggio*. S. 319-332.

Bloomfield. L. (1933). *Language*. New York: Allen & Unwin.

- Crystal, D. (1997). *The Cambridge Encyclopedia of Language*. 2.baskı, Cambridge: Cambridge University Press.
- Çürük, Y. (2017). Türkçede Birleşik Sözcükler (İsimler). Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Eker, S. (2019). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- Gülensoy, T. (2015). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ.
- Hezîm, R. (2000). el-Terkîb el-Mezcî fi'l-Arabiyyati'l-Muasira. *Mecelletu'l-Dirâsâti'l-Lugaviyye. Yemen*, s. 193-207.
- Kanar, M. (1952). *Büyük Farça-Türkçe Sözlük*. Tahran: Şirin.
- Karaağaç, G. (2017). *Dil Tarih ve İnsan*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Lewis, B. (2017). Çağdaş Arapça'nın Siyaset Terminolojisinde Osmanlı Mirası. Elçin G (Yay. haz.). *İmparatorluk Mirası Balkanlarda ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası* içinde (s. 301-312) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lieber, R. (2009). *Introducing Morphology*. New York: Cambridge University Press.
- Özel, S. (1977). *Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme ve Birleştirme*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Redhouse (2012). *İngilizce-Türkçe Sözlük* (pdf). 10.10.2021 tarihinde Tebriz-Turuz sitesinden erişildi. Erişim adresi: <https://turuz.com/book/title/Redhouse+Ingilizce-T%C3%BCrkcce+S%C3%B6zl%C3%BCk+-+Redhouse-English-Turkish+Dictionary>.
- Sarı, İ. (2016). Türkiye Türkçesindeki Birleşik Sözcüklerin Merkezlilik Odağında Sınıflandırılması. *Dil Araştırmaları*. S. 18, s. 199-217.
- Şemsettin Sami (2015). *Kamus-ı Türkî*. (haz. Yavuzarslan, P.) Ankara: Türk Dil Kurumu.
- The Arabic Lexicon. *Mu'cemu'l-Yâkût el-Hamevî*. Erişim adresi: <http://arabiclexicon.hawramani.com/?p=139852#f26561> (15.10.2021).
- Türk Dil Kurumu (2003). *Divanü Lugati't-Türk Dizini*. Erişim adresi: https://altaica.ru/LIBRARY/turks/Mahmud_turkish_index.pdf.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual
- Yıldız, M. (1997). *Fransaca - Türkçe Sözlük*. Erişim adresi: https://turuz.com/storage/Dictionary/2018/1040-Fransizca-Turkce_Sozluk-Mustafa_Yildiz-1997-1350s.pdf.